

ЦРКВА У РАСНИЦИ (1885) – ПРИМЕР ИВАЧКОВИЋЕВОГ
АРХИТЕКТОНСКОГ НЕОВИЗАНТИНИЗМА

Храм у Расници (1885), архитекте Светозара Ивачковића, подигнут је скоро деценију након Берлинског конгреса (1878) којим је Србија добила самосталност. Припадало му је значајно место унутар реформе црквене уметности у Краљевини Србији. Након српско-турских ратова од 1876. до 1878. године, у источној и југоисточној Србији дошло је до успостављања мира, стицања независности и укључивања градова: Ниша, Пирота, Врања, Лесковца и Прокупља у састав слободне Србије. Једна од првих цркава подигнутих након ових бурних збивања, црква у Расници, носи печат промена које су се одигравале, како у верској, тако и у уметничкој сфери.¹

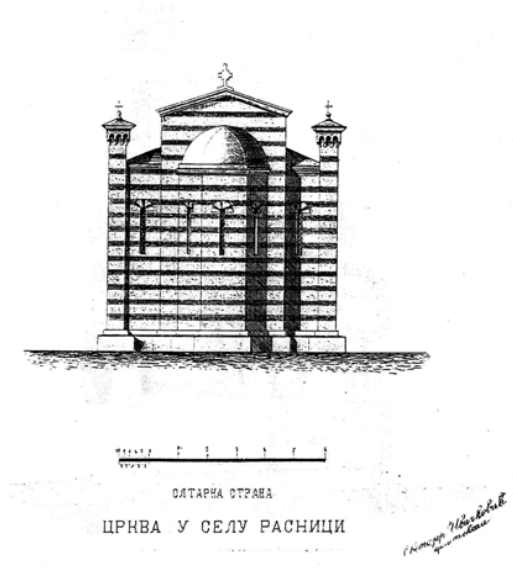
У другој половини XIX века, након ослобађања од турске владавине, велики значај дат је реформи цркве и верског живота. Новоослобођене области су заостајале у црквеној организацији од оне у Кнежевини. Као разумљива потреба, започиње се са верском реформом која је уједно обухватала и реформу црквене уметности, пре свега, архитектуре и сликарства.² Након ослобођења затечен је мали број храмова, што је изискивало грађење нових. Осим што су цркве подизане и декорисане, велики број је и обнављан, а забележено је и много примера подизања нових на темељима старијих.³ Црквена градитељска пракса након 1878. године била је под контролом Министарства грађевина, чиме је престала потреба за локалним неимарима. Црквена реформа је довела и до другачијих богослужбених потреба, а истовремено се јавила и идеја о обнови националног стила.

Деветнаести век је доба романтичарског историзма који је имао посебан однос према прошлости, схватајући националну

¹ О томе: Н. Макулјевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године*, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 35-58.

² *Истио*, 36.

³ *Истио*, 39, 40, 43.

Сл. 1. источна страна

Fig. 1. The east side

с р е д њ е в е к о в н у архитектуру као један од главних узора.⁴ Исто се догађало и са српском средином, која се окретала византијској епохи и националном наслеђу.⁵ Тако је друга половина XIX века у Србији била најчешће обележена обновом “српско-византијског” у форми неовизантијског стила, као средњеевропске тенденције.⁶ Међу најзаслужнијим за прихватање бечког неовизантијског стила, био је архитекта Светозар Ивачковић, који је своје знање стекао на бечкој Академији као ђак професора Теофила Ханзена.

Неовизантинизам као архитектонски стил први је увео дански архитекта Теофил Ханзен⁷ са циљем поновног актуелизовања принципа византијског градитељства. Ханзен је десетак година (1836-1846) провео у Грчкој, у Атини, где је и почело његово занимање за наслеђе византијске епохе. У свом градитељском опусу он комбинује многе стилове и елементе, па еkleктицизам присутан на његовим делима се састоји из елемената класичне архитектуре, класицизма, раног романтичног историзма, уз неке готичке, византијске и оријенталне мотиве. Ханзен је тежио да његова специфична архитектура буде прихваћена као космополитска и универзална, упркос времену у којем је настајала, обојеном националним тежњама и потребом за исказивањем идентитета нације.

⁴ М. Јовановић, *Теофил Ханзен, ханзенџика и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985, 235; Исти, *Српско црквено грађитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987, 109.

⁵ Исти, *Српско црквено...*, 109; А. Кадијевић, *Један век изражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Београд 1997, 38.

⁶ О томе детаљније: М. Јовановић, *Српско црквено...*, 109-130 ; Исти, *Теофил Ханзен...*, 235-270.

⁷ О личности и делу Теофила Ханзена: М. Јовановић, *Теофил Ханзен...*, 235-248; Исти, *Српско црквено грађитељство...*, 109-115; А. Кадијевић, *нав. дело*, 35-38; Н. Макулјевић, *Црквено сликарство и грађитељство у Краљевини Србији* (рукопис магистарске тезе одбрањене на Одељењу за историју уметности на Филозофском факултету у Београду 1995, 187-197).

Светозар Ивачковић⁸ се родио 1844. године у Делиблату у Банату, где је и завршио основну школу. Реалку је похађао у Панчеву, а у Бечу је успешно окончао Техничке науке. У периоду од 1869. до 1874. године студирао је специјалну школу за класичну и византијску архитектуру на Академији Пластичних уметности у Бечу, код професора Теофила Ханзена. У његовој класи је и дипломирао 1874. године.

Ивачковић се оправданосматранајзначајнијом личношћу у области српске црквене архитектуре до почетка Првог светског рата. Тежио је да кроз своја дела оствари идеју српског националног стила, при чему се ослањао више на средњеевропске градитељске токове него на националне средњевековне.⁹ Од великог значаја је његов пројекат за српску цркву у византијском стилу из 1871. године, који се датује још из времена студентских дана, а карактерише га дух «јелинско – талијанске обнове». Овај пројекат је награђен новчано, али и путовањем у Италију са професором Ханзеном. Утицај који је извршила архитектура ове земље на младог Ивачковића, биће од великог значаја у каснијим његовим делима.

Наредне 1872. године учествује на два значајна конкурса и на оба осваја прву награду. У питању је пројекат Костурнице у Фреденхајду, у стилу неоренесансе, и пројекат Преображењеске цркве у Панчеву,¹⁰ изведене у периоду од 1874. до 1878. године. Панчевачка црква се сматра најзначајнијим и најуспелијим делом у Ивачковићевој плодној градитељској каријери. Као његов први самостални пројекат представљала је на неки начин “ватрено крштење”, пробу која је значила или даљи напредак или стагнацију.

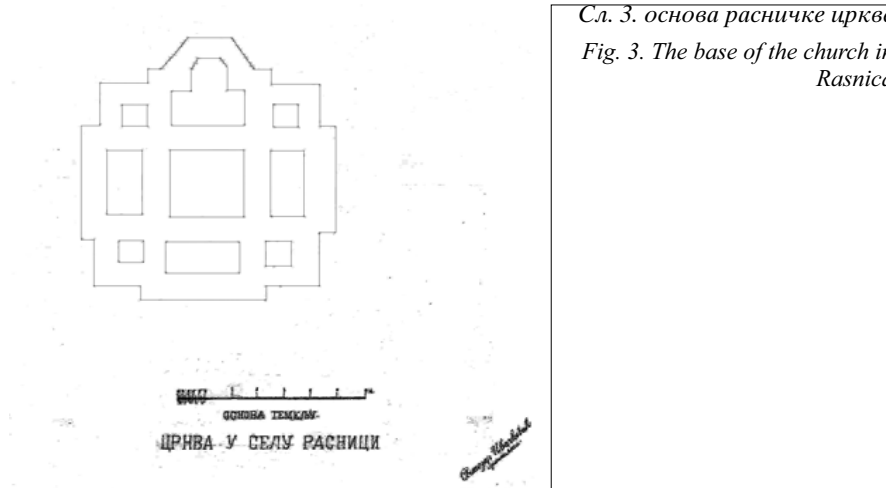
Сл. 2. југозападна страна (фото Републики завод за заштитиу споменика)

Fig. 2. The southwest side (photograph from the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments)

⁸ О личности и делу Светозара Ивачковића в: STL, година VI, Београд 1924, 68; Д. Ђурић - Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981, 44-47; М. Јовановић, *Српско црквено...*, 115-130; А. Кадијевић, *Један век изражења...*, 34-49.

⁹ А. Кадијевић, *нав. дело*, 38.

¹⁰ О овој цркви детаљније в: М. Јовановић, *Теофил Ханзен...*, 248-249; Исти, *Српско црквено...*, 115-118; А. Кадијевић, *нав. дело*, 38-42; Н. Макулјевић, *Црквено сликарство и градителско...*, 193-194.

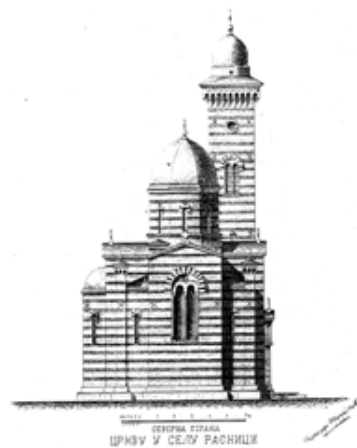
Сл. 3. основа расничке цркве
Fig. 3. The base of the church in
Rasnica

Међутим, овај задатак је млади Ивачковић спремно и зрело прихватио, вешто примењујући елементе Ханзенове неовизантијске архитектуре, при чему је себи допустио изврстан ниво слободе. Иако је Рундбоген архитектура са својом блоковитошћу, рашчлањеношћу и полихромијом фасада остварена на овој једнокуполној цркви централног типа са крстообразном основом, исто тако се уочава мање изражена херметичност и кубичност у остварењу целокупног складног утиска. Управо то слободно схватање Ханзенових стилских оријентација већ на првом пројекту, одредило је Ивачковићев лични приступ у будућности.

Године 1875. на земунском гробљу саградио је капелу Св. Димитрија за породицу Хариш.¹¹ Она представља, на неки начин, синтезу двема градитељским концепцијама: војвођанске једнобродне подужне цркве са звоником на западу, и ханзенатске архитектуре, схваћене на Ивачковићев начин, који се лако уочава по скромној декорацији. Капела има облик издужене једнокуполне правоугаоне грађевине у коју је уписан крст. Ивачковић и овде, на уштрб декоративних елемената који код Ханзена стварају утисак китњастости, примат даје функционалности израженој кроз јасну детерминацију кубичних маса.

Након ова два пројекта, Ивачковић започиње каријеру у Министарству грађевина, а треба рећи и да је након подизања Преображењске цркве у Панчеву, 1878. године изабран за члана Српског Ученог Друштва, касније Академије Наука и Уметности, где је уживао реноме почасног члана. У државној служби се показао као плодан и врстан стваралац, подигавши велики број сеоских цркава, међусобно сличних по архитектонским концепцијама и

¹¹ М. Јовановић, *Теофил Ханзен...*, 249-250; Исти, *Српско црквено...*, 118; А. Кадзијевић, *нав. дело*, 42.

Сл. 4. северна страна
Fig. 4. The north side

Сл. 5. северна страна (фото Предраг Пејић)
Fig. 5. The north side (photographed
by Predrag Pejić)

обновивши неке старије цркве у духу неовизантизма. У периоду од 1880. до 1890. године подиже више једнокуполних сеоских цркава у карактеристичном кубичном стилу које садрже и издвојен звоник. Неке од тих цркава се налазе у селима: Звечкој, Вранелу, Јасики, Кални, Врбици, Сокобањи, Грабовцу, Гунцатима, Рудној Глави, Расници, Хисару код Лесковца,¹² и другим. Сви ови изведени пројекти сеоских цркава садрже јаке сличности међу собом, како у основној концепцији храма у виду слободног крста, тако и у спољној обради слојевитих маса, наметљивих структура и композиционо складних, малих димензија.¹³ Ивачковић је, као и на својим ранијим делима, велику пажњу покљонио декоративној обради ових црквица, иако је већина њих под притиском времена изгубила део својих некадашњих дражи и оне репрезентативности којом су првобитно одисале.

Током последње деценије деветнаестог века Ивачковић је остварио обимну градитељску продукцију, као и успешну делатност на пољу рестаурације старих храмова у ханзеновском маниру, за шта му се указала прилика захваљујући честим путовањима по Србији у оквиру његовог званичног посла. Из овог периода се издваја црква Св. Николе на Новом гробљу у Београду по својој особености и специфичности у односу на Ивачковићева претходна типска решења сеоских цркава.¹⁴ У питању је једнокуполна гробна црква, са основом у облику слободног крста, са припратом и развијеним

¹² О архитектури лесковачке цркве детаљније в: А. Кадијевић, *О архитектури цркве Св. Илије на лесковачком Хисару*, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 61-64.

¹³ О овим црквама в: М. Јовановић, *Теофил Ханзен...*, 252-253; Исти, *Српско црквено...*, 120-124; А. Кадијевић, *Један век шражења...*, 43-45.

¹⁴ А. Кадијевић, *Један век шражења...*, 45-47.

вСл. 6. Светозар Ивачковић

Fig. 6. Svetozar Ivačković

олтарским простором на истоку. Ова црква, поред особености које поседују сви Ивачковићеви храмови пројектовани у духу неовизантизма поседује и такозвану “Гама” елевацију, методу примењену и раније у Панчеву и Гунцатима. Приликом рестаурације старијих цркава, Ивачковић обнавља фасаде у духу Ханзенове школе уз елементе сопствене морфологије, али увек поштујући затечену структуру грађевине (црква у Јарушици код Крагујевца, у Божевцу код Пожаревца, Св. Пантелије у Малом Црнићу, фасада цркве у Смедеревској паланци, у Остружници и друге).¹⁵

Треба истаћи и петокуполну цркву Св. Петра и Павла у Јагодини,¹⁶ чији се сигурни аутор не зна, али на основу архитектонске анализе она се приписује Светозару Ивачковићу. У питању је петокуполна црква основе развијеног уписаног крста, са четири мања кубета симетрично распоређена на углове храма. И ова грађевина поседује такозвану “Гама” елевацију, као и панчевачка црква, са којом дели низ сличности у начину решавања просторних схема.

Пред крај свога деловања и у периоду када решења у духу неовизантизма губе на популарности, почетком двадесетог века Ивачковић је учествовао и на конкурс за храм Св. Саве у Београду, али његов пројекат није сачуван.¹⁷ То је време када се јављају нове смернице и тежње у домаћој сакралној архитектури, а ханзенатика је једноставно представљала концепт прошлог века, у којем је достигла свој највећи израз.

Црква у селу Расници, подигнута 1885. године, посвећена је Св. Врачима Кузми и Дамјану.¹⁸ Девет година након изградње цркве (1894)

¹⁵ Isto, 47-48.

¹⁶ М. Јовановић, *Српско црквено...*, 118; А. Кадијевић, *Један век њражења...*, 49-50.

¹⁷ А. Кадијевић, *Један век њражења...*, 50.

¹⁸ Познато је да је данашња црква подигнута на темељима старије цркве која је уништена приликом изливања Расничке реке. Време настанка ове старије цркве није познато, али се верује да можда датира још из седамнаестог века, пошто је приликом поплаве сачувано једно старо јеванђеље, руком писано, из 1704. године. Интересантно је да мештанима Раснице није позната година настанка као ни архитекта који је градио новију цркву. Сматрало се да она потиче још с краја осамнаестог века или из међуратног периода. О овоме детаљније види: Писма Данила Недељковића о српско - бугарском рату гдји. К. Х., Писмо VI, 1886, 196-197; В. Николић, *Народне школе у округу њројском до ослобођења 1879*, Сремски Карловци 1924, 44-45; М. Петковић, *Водич*

писано је о њој у стручној периодици у оквиру Српског техничког листа,¹⁹ а у српској архитектонској историографији храмом у Расници се бавило неколико истраживача.²⁰ Храм у основи садржи слободан крст са куполом на средини. У питању је правилни византијски крст, који Ивачковић у својој елаборацији назива “псеудогамадним”.²¹ Крстообразне гамадне цркве имају у основи правилан грчки крст, као што је то случај са неким другим црквама овог архитекте, на пример у Гунцатима и Рудној Глави, док је код цркве у Расници у питању византијски крст. Главна разлика почива у додацима на месту пресека крстова, који се називају гамадама. Црква Св. Кузме и Дамјана понавља елементе које је Ивачковић користио на својим ранијим грађевинама, а који се у највећој мери изводе из градитељских концепција данског архитекте Теофила Ханзена. У питању је иста једоставна блоковитост слободних волумена, крстообразна основа и полихромија фасада. Храм у Расници поседује и звоник као један од битних резултата црквене и градитељске реформе спровођене након 1878. године.²² Међутим, овај звоник карактерише и једна новина, барем када су у питању Ивачковићеве сеоске цркве, а то је његово пројектовање засебно у односу на храм.

Раснички невелики храм складних пропорција²³ открива специфичности архитектонске концепције карактеристичне за Рундбоген стил и тежње ка обнови српско – византијског стила, што је и одлика укупног Ивачковићевог опуса. Основу цркве чине два

(Манастџири и цркве у

Ропијавци), Пирот 1995, 52-53. На овој документацији најлепше се захваљујем г. В. А. Костићу из Пирота који ми је, уступивши је и пошто ми је указао на постојање старије цркве, помогао приликом писања овог рада.

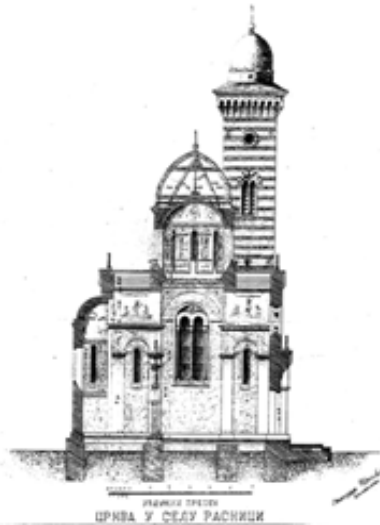
¹⁹ С. Ивачковић, *Црква у селу Расници*, СТЛ 2; 3, Београд 1894, 25-27; 47-50.

²⁰ М. Јовановић, *Теофил Ханзен...*, 252; М. Јовановић, *Српско црквено...*, 123; А. Кадијевић, *Један век изражења...*, 44; Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности...*, 42-43.

²¹ С. Ивачковић, СТЛ 2, 25.

²² Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности...*, 35-59.

²³ Овом приликом се најлепше захваљујем г. Предрагу Пејићу, директору музеја Понишавља у Пироту, на несебичној помоћи коју ми је указао приликом уступања фотографија расничке цркве за потребе овог рад, а које је лично снимио.

Сл. 7. уздужни пресек

Fig. 7. Longitudinal cross section

концентрична квадрата положена један у други са полигоналном апсидом на истоку при чему ова два квадрата у унутрашњој организацији грађевине чине четири правоугаона крака крста са великим квадратом испод кубета у средини. Крстообразни карактер цркве уочљив је и у спољном изгледу у виду кракова крста који се уздижу изнад фасадних додатака на петој фасади храма. Заснованост на строго геометријској подели присутна је у самој основи цркве и њеном спољном обликовању – преко уздицања маса, од најнижих сводова гамада и апсиде, затим оних виших у виду кракова крста, и напослетку, складне елевације маса остварене путем полулоптастог свода кубета. Осмоугаони тамбур куполе, висок петнаест метара а широк три метра, најзначајнији је свод на целој цркви јер симболички представља “Васкрсење Христово”. Засебно од цркве подигнут је звоник што је требало да се тумачи као “поштовање византијског стила”. Овај звоник је добрих пропорција, висине двадесет метара и првобитно је био обрађен веома китњасто, међутим данас је у прилично лошем стању, што је последица не тако скоре рестаурације расничког храма. Спољно обликовање маса базира се у потпуности на свим елементима Рундбоген стила, почевши од блоковите и затворене структуре, истицања зидних површина, јасног одређивања простора као и полихромије фасада базиране на алтернацији црвено-жутих хоризонталних слојева. Један декоративни елемент овде присутан, рашчлањивање маса, није толико карактеристичан за Ивачковићев стил колико за Ханзена и једног од четворице његових српских ученика, Владимира Николића. Акцентоване пластичних и нефункционалних елемената управо је на овој цркви достигло високи степен несвојствен за друге Ивачковићеве сакралне грађевине. Присутни су шиљасти завршеци елевације, фасадна подела лезенама, украсне следе аркаде изнад монофора и бифора и аркадице на конзолама при врховима завршетака, розета изнад портала, као и нека врста украсних окулуса на звонику.

Унутрашњост цркве по подужној основи, од улаза ка олтару подељена је на три дела и изгледа попут тробродне базилике. Исти изглед има и у попречном правцу, пошто је симетричност основе остварена кроз геометријски облик квадрата. Специфичност ове цркве представља и изостанак припрате као што је то случај и са црквом у Гунцатима. Ивачковић овај недостатак и недостатак неких других црквених делова присутних код старохришћанских цркава објашњава чињеницом да црква има оне делове који “су апсолутно потребни према данашњим обредним приликама ритуалним”.²⁴ Портал има само један на западној страни, што је сасвим разумљиво с обзиром на мале димензије цркве.

Раснички храм се може сматрати, у поређењу са осталим Ивачковићевим сакралним објектима насталим пре и после њега,

²⁴ С. Ивачковић, *нав. дело*, 26.

ако не највреднијим и најзначајнијим остварењем овог архитекте, онда сигурно једним од његових најскладнијих и најоригиналнијих дела. Једнокуполна подужна црква, крстообразне основе са израженим калканским завршецима зидних платана јако наглашених кракова крста, унутрашњег распореда јасно израженог у спољном обликовању маса, полихромне фасаде и разноврсних декоративних елемената – све то, у већој или мањој мери, спаја расничку са осталим Ивачковићевим црквама. Међутим, храмом доминира осмоугаоно кубе, које је једно од најуспелијих из Ивачковићевог опуса.

Црква Св. Кузме и Дамјана у Расници представља грађевину подигнуту убрзо након 1878. године под утицајем црквене и градитељске реформе, и као таква, она је оличење свесних намера школованог архитекте да напусти локалну градитељску традицију и примени елементе неовизантизма у служби оживљавања српског националног стила. Храм у Расници на упечатљив али не превише наметљив начин чини синтезу између Ханзенове академске маштовите неовизантијске архитектуре и Ивачковићеве сталоженије верзије прожете складношћу и узвишеношћу.

Деловање архитекте Светозара Ивачковића у српској архитектури друге половине деветнаестог века било је одвишеструко значаја. Ивачковић, као први дипломирани Ханзенов српски ученик, прихвата необичан и функционалан архитектонски образац свога професора. Блоквитост, једноставност, монументалност, херметичност и складна пропорционалност маса одликују и Ивачковићеве сакралне грађевине, при чему, осим што одају моћан визуелни утисак, испуњавају и све литургијске и верске потребе. Ипак, допринос Ивачковића као архитекте не огледа се само у директном преузимању предлога бечког професора, или у потпуном имитирању византијских конструктивних склопова из прошлости. Његова величина почива у оригиналности и креативности које је поседовао и испољавао их на практичан начин и са укусом естетике кад год је то било потребно. Самосталност Ивачковићеве личности огледа се првенствено у храбрости коју је имао, неопходној за сопствену интерпретацију комплексне и прилично нефлексибилне архитектуре Рундбоген стила, у погледу додатних иновација. Међутим, корак ка редуковању декоративних елемената на фасадама, као и на петој фасади у виду елевацијских завршетака, у Ивачковићевој верзији дао је не мање ефектне резултате. Једини декоративни елемент који је стално присутан на његовим сакралним објектима јесте полихромија фасаде. Напустивши поделу зидних платана лезенама, шиљасте готичке завршетке на куполама и другим врховима грађевине, украсне следе аркаде и бројне отворе на самом црквеном објекту и звонику, употребом полихромије Ивачковић вешто избегава ефекат празнине и једноличности као и утисак огромних беживотних и затворених маса.

Milica Ceranić

**THE CHURCH IN RASNICA (1885) - AN EXAMPLE OF IVAČKOVIĆ'S
NEO-BYZANTINE ARCHITECTONIC STYLE**

The church in the village of Rasnica, built in 1885 and designed by the distinguished Serbian architect Svetozar Ivačković, represents a 'renewal' of the Serbian - Byzantine medieval construction in the Kingdom of Serbia. The spatial concept and decorative trimming of the church reflect the author's intention to creatively add to the Neo-Byzantine architectural methodology of his Viennese professor, the Danish architect Theophile Hansen. On this occasion, we shall point out the specific architectonic qualities of the Rasnica church, as well as its significance for Ivačković's and Serbian ecclesiastic architecture at the end of the 19th century.